

Dr hab. Leszek Zygmier, prof. PANS
(Państwowa Akademia Nauk Stosowanych
im. Ignacego Mościckiego w Ciechanowie)

Ciechanów, 5. 08. 2026 r.

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marii Ewy Paluch:
Miasta biskupie w świetle inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku,
napisanej pod kierunkiem dr. hab. Radosława Lolo, prof. AFiB Vistula**

Od czasu opublikowania artykułu Radosława Lolo *Mało znany inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1650 roku* („Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 116/2021) wyraźnie wzrosło wśród historyków zainteresowanie wspomnianym źródłem, ważnym nie tylko dla badań nad dziejami społeczno-gospodarczymi diecezji płockiej epoki nowożytnej. Przedłożona rozprawa doktorska mgr Marii Ewy Paluch jest dobrym tego przykładem. Podjęte przez Autorkę badania nad funkcjonowaniem miast należących do dóbr biskupstwa płockiego w połowie XVII wieku stanowią nie tylko realizację postulatów zgłoszonych przez pułtuskiego historyka, ale również wpisują się w szerszy nurt badań nad historią społeczno-gospodarczą diecezji płockiej oraz nad strukturą własnościową i funkcjonowaniem miast dawnego Mazowsza. Wybór mało znanego dotąd inwentarza biskupstwa płockiego z roku 1650 jako podstawowego źródła dysertacji jest jak najbardziej trafny, natomiast sformułowany przez Autorkę temat nie budzi zastrzeżeń, choć ona sama pisząc o celowym pominięciu wsi i folwarków biskupich opisanych w tymże inwentarzu (s. 8), jakby miała pewne wątpliwości w tej materii, które są nieuzasadnione. Również jasno sformułowany cel badawczy pracy: „odpowieź na pytanie, czy w roku 1650 miasta biskupie wytworzyły gospodarcze i społeczne struktury typowo miejskie, jedynie z zapleczem wiejskim, czy pozostały ośrodkami miejsko-wiejskimi” i „czy miały

cechy szczególne względem innych miast lub czy posiadały cechy wspólne”, nie budzi wątpliwości i wydaje się przez Autorkę osiągnięty.

Recenzowana praca składa się ze wstępu, dziesięciu rozdziałów, zakończenia, aneksu zawierającego mapę miast Mazowsza z zaznaczonymi miastami biskupimi, spisu tabel, bibliografii oraz streszczenia. Jej konstrukcja jest poprawna. Spis treści zamieszczony na początku pracy odpowiada numerom stron poszczególnych jej części. Również stosowane w przypisach skróty są zgodne z zamieszczonym na s. 17 ich wykazem, choć nie wszystkie znalazły zastosowanie w tekście pracy. Konstrukcja rozprawy, oparta na modelu problemowym nie budzi zastrzeżeń. Zebrana przez Autorkę na 14 stronach bibliografia, obejmuje poza źródłami rękopiśmiennymi z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Diecezjalnego w Płocku, 14 wydawnictw źródłowych oraz ponad 200 opracowań, a także ponad 30 tekstów (stron) internetowych, w tym „Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu”, którego hasła zamieszczone w wydanych już tomach, mogły znaleźć się wśród opracowań, podobnie jak cytowany tam „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”. Wśród opracowań zastrzeżenia budzi oddzielne cytowanie poszczególnych tomów wydawnictwa „Pułtusk. Studia i materiały” (t. 1-11), zamiast autorów i ich artykułów zawartych w poszczególnych tomach. Podobne zastrzeżenie można odnieść do cytowanych tomów „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”. W przypadku autora pracy „Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu” skrót imienia poprzedza nazwisko (s. 234), co jest błędnym zapisem bibliograficznym.

Przechodząc do szczegółowego omówienia pracy chciałem zauważyć, że we wstępie (s. 4-16) Autorka przedstawiła zakres terytorialny, ramy chronologiczne rozprawy, omówiła podstawę źródłową swoich badań oraz wykorzystaną literaturę przedmiotu, jasno określiła cel badań, a także wskazała na główne

zagadnienia podjęte przez nią w poszczególnych rozdziałach. Poza tym została tu również omówiona metodologia badań obejmująca „krytyczną analizę źródła, w szczegółach opartą także o metody jakościowe i ilościowe, zarówno ogólne jak i szczegółowe”, oraz indukcję, dedukcję i analogię (s. 14). Wydaje się, że przypis 22 (B. Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa-Poznań 1988), zaznaczony po zdaniu „Opracowany materiał.... o obszarze historycznego Mazowsza”, lepiej pasowałby na zakończenie poprzedniego zdania i akapitu dotyczących metodologii badań. Natomiast na podkreślenie zasługuje powołanie się – na zasadzie analogii – na metody i narzędzia stosowane w pracach innych autorów: Ryszarda Szczygła, Doroty Mazek czy Cezarego Kukło (s. 15). Z kolei przywołana przez Doktorantkę instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł historycznych, zalecająca między innymi modernizację graficzną, a także konkretne rozwiązania w zakresie ortografii i interpunkcji (s. 15), nie zawsze znalazła zastosowanie w następnych rozdziałach pracy.

W rozdziale pierwszym (s. 18-31) mgr Maria Paluch dokonała charakterystyki źródłowej inwentarzy dóbr biskupstwa płockiego z XVI-XVIII wieku, a tym najważniejszego dla jej badań inwentarza z 1650 r., z czasów rządów księcia-biskupa Karola Ferdynanda Wazy. Ponadto znalazła się tu krótka charakterystyka inwentarza z 1595, 1693, 1753, 1773 i 1785 r. Kolejne siedem rozdziałów (s. 32-173) zostało poświęconych omówieniu – w kolejności alfabetycznej – siedmiu miast biskupich wraz z ich przyległościami: Andrzejewa, Broku, Czerwińska, Górzna, Pułtуска, Raciąża i Wyszkowa. Pięć ostatnich z wymienionych rozdziałów dotyczących Czerwińska, Górzna, Pułtуска, Raciąża i Wyszkowa ma podobną strukturę: miasto... (tu zawarto ogólne informacje o mieście) – miasto biskupie – wizytacja dóbr biskupich w 1650 r. Układ ten nie budzi zastrzeżeń. W przypadku dwóch miast: Andrzejewa i Broku, Autorka zastosowała inny układ. Gdy chodzi o Andrzejewo przedstawiła najpierw krótkie dzieje wsi kościelnej Wronie, lokację miasta przez biskupa Andrzeja Krzyckiego,

od którego imienia pochodzi jego nazwa, i dopiero potem wizytację tego miasta z 1650 r. Z kolei w przypadku Broku, poza strukturą typową dla kolejnych rozdziałów: miasto – miasto biskupie – lustracja dóbr z 1650 r., został tu dopisany fragment odnoszący się do związków Broku z Puszczą Białą, w której biskupi mieli liczne osady bartników oraz huty darniowe („fabryki żelaza”), odnotwane w XVII wieku, ale mające niewątpliwie starszą, jeszcze średniowieczną metrykę, o czym pisała przed laty prof. Elżbieta Kowalczyk-Heyman.

Każde z omówionych przez Doktorantkę miast ma własną historię, w której wiele wydarzeń o szerszej skali łączyło się z historią lokalną. O niektórych wydarzeniach i postaciach Autorka wspomina w swojej pracy, kreśląc tym samym krótkie dzieje tych miast, a nie tylko koncentruje się na okresie, kiedy były one lustrowane w połowie XVII wieku. I tak w przypadku Broku, leżącego na szlaku handlowym łączącym Pomorze z Rusią Kijowską, Autorka wspomina o letniej rezydencji biskupiej, która zasłynęła między innymi w twórczości poetyckiej Macieja Kazimierza Sarbiewskiego SJ, chętnie goszczącego u biskupa płockiego Stanisława Łubieńskiego (s. 59). Pisząc o Czerwińsku nad Wisłą wspomina o osadzeniu tam kanoników regularnych przez biskupa Aleksandra z Malonne (działał on razem z książętami), czy o pobytach w miejscowym klasztorze oraz w obozie wojskowym nad Wisłą w pobliżu Czerwińska Władysława Jagiełły w czasie wypraw wojennych w 1410 i 1422 r. (s. 83), pobycie króla Zygmunta III Wazy (1593), Władysława IV (1647) oraz Jana Kazimierza (1649, 1651), a także wielu innych ważnych postaci (s. 83-84). Natomiast omawianie historii miasta w XIX i XX wieku – zresztą nie tylko tego – mija się chyba trochę z tematem pracy i jej ramami chronologicznymi. Od razu pojawia się bowiem wątpliwość, skoro tak, to dlaczego nie ma nic na temat działalności ks. Eugeniusza Gruberskiego, proboszcza z Czerwińska, znanego i cenionego animatora życia muzycznego na Mazowszu na początku XX wieku, czy koronacji obrazu Matki Bożej Czerwińskiej w 1970 r., objętej między innymi sprawą obiektową kryptonim

„Kongres” przez Służbę Bezpieczeństwa, i tym podobnych zagadnień z historii najnowszej. Z kolei opisując dzieje Górzna Autorka wspomina o osadzeniu w nim zakonu bożogrobców oraz powierzeniu im miejscowej parafii (s. 95-96). Wykorzystując monografię miasta autorstwa nieżyjących już historyków Andrzeja Mietza i Jana Pakulskiego (1989) Doktorantka wspomina o splądrowaniu miasta, kościoła i rezydencji biskupiej przez Krzyżaków, a także wymienia z imienia kilku tutejszych starostów biskupich z XIV i XV wieku (s. 96, 100). Szkoda, że idąc tym śladem, nie dotarła ona do akt procesu polsko-krzyżackiego z 1414 r. (*Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. Spory i sprawy pomiędzy Polakami i Zakonem Krzyżackim*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1892, s. 216-220), podczas którego ówczesny biskup płocki Jakub z Kurdwanowa domagał się od Krzyżaków zadośćuczynienia za poniesione straty w kluczu górzyńskim (L. Zygmunt, *Biskup Jakub z Kurdwanowa herbu Syrokomla ok. 1350-1425*, Toruń 2020, s. 207, 307). Jest tam mowa między innymi o skradzeniu beczek z rybami, jakie biskup zakupił nad Bałtykiem, a także o wielu innych dobrach i prowentach, co dobrze obrazuje funkcjonowanie tamtejszej domeny biskupiej już na początku XV wieku, rolę tych dóbr biskupich, które znajdowały się na terenie Państwa Zakonu Krzyżackiego, a pierwszy znany ich inwentarz pochodzi dopiero z 1595 r., kiedy zmieniła się przynależność administracyjno-polityczna ziemi michałowskiej. Uwagę tę traktuję jednak nie jako zarzut wobec Doktorantki, ale jedynie drobną sugestię do ewentualnych dalszych badań. Szczególnie dużo uwagi Autorka poświęciła historii Pułtuska i Raciąża, z uwzględnieniem najnowszej literatury przedmiotu. Szkoda jednak, że w pracy zabrakło odniesienia do pracy jej promotora na temat nowożytnych dziejów Raciąża, jaka ukazała się ostatnio w pracy *Raciąż i ziemia raciańska od epoki kamienia do 1956 roku*, pod red. Pawła Figurskiego (Warszawa 2025), przywołanej w kilku miejscach rozprawy oraz w bibliografii. Natomiast w opisie Wyszkowa znajdujemy wzmiankę na temat częstych pobytów w tym mieście

księcia-biskupa płockiego Karola Ferdynanda Wazy, który tu właśnie zmarł 9 maja 1655 r. (s. 172).

Rozdział dziewiąty (s. 174-203) został poświęcony rezydencjom biskupim w miastach należących do ich dóbr. Został w nim omówiony zamek biskupi w Pułtusk, pałac biskupi w Broku oraz dwory w Wyszkanie, Górznie, Raciążu i Czerwińsku. Szczególną rolę wśród nich pełnił zamek w Pułtusk, najważniejsza w diecezji biskupia rezydencja. Ważną rolę pełniły też inne rezydencje jako miejsca dłuższych i krótszych pobytów biskupów podczas objazdów diecezji, czy spełniania czynności biskupich i administracyjnych. Analizując zgromadzone w Archiwum Diecezjalnym w Płocku i zachowane od połowy XV wieku *Acta Episcopalia* widać to najlepiej. Natomiast w Andrzejewie – tak jak Autorka wspomniała – biskupi nie posiadali swojej rezydencji (s. 13).

W ostatnim rozdziale (s. 204-218) mgr Maria Paluch dokonała analizy porównawczej wszystkich miast biskupich w świetle inwentarza z 1650 r. Zostały one zobrazowane w kluczowych obszarach ich funkcjonowania. Doktorantka dokonała tu porównania procesów lokacyjnych, ustroju i samorządu miejskiego, uposażenia i ciężarów ponoszonych przez mieszczan oraz gospodarki miast biskupich. Niewątpliwie ten rozdział pracy należy do najbardziej wartościowych i ważnych – w szerszym spektrum – fragmentów dysertacji. Również zawarte w nim odniesienia do badań innych autorów, zasługują na podkreślenie, choć wydaje się, że w tym zakresie literaturę przedmiotu można było jeszcze bardziej wykorzystać.

Zakończenie pracy (s. 219-222) zawiera wnioski, które Doktorantka zawarła w poszczególnych rozdziałach. Dokonała też krótkiego podsumowania badań w dwóch kluczowych obszarach, demografii i gospodarce (s. 221). Wspomniała o szacunkach ludności (hipotetycznych), aktywności mieszczan skupionej na handlu, rzemiośle i rolnictwie. Jak pisze „w każdym mieście biskupim uprawa ziemi i hodowla zwierząt były wręcz niezbędne w zabezpieczeniu potrzeb i bytu

mieszczan i ich rodzin”. Największy odsetek ludności nierolniczej występował w połowie XVII wieku w Pułtusk, który w tym okresie był już typowym miastem rezydencjonalnym biskupów płockich i zachował ten status aż do końca XVIII wieku. W analizowanych przez Autorkę miastach, podobnie jak w miastach królewskich na Mazowszu, proces powolnego upadku rozpoczął się na przełomie XVI i XVII wieku, a lustracja z 1650 r. dobrze obrazuje jedną z faz tego procesu, poprzedzającą kolejny kryzys związany ze skutkami drugiej i trzeciej wojny północnej oraz klęsk elementarnych z przełomu XVII i XVIII wieku.

Na zakończenie chciałem stwierdzić, że praca doktorska mgr Marii Ewy Paluch spełniła opisane we wstępie cele. Jest oparta na wystarczającej bazie źródłowej oraz wykorzystuje obszerną literaturę przedmiotu. Zebrana przez Autorkę faktografia została poprawnie wykorzystana do sformułowania wniosków i pewnych uogólnień. Pod względem językowym praca nie jest wolna od błędów tzw. „literówek”, a także zawiera pewne błędy w przypisach i bibliografii. Kilkakrotnie da się zauważyć między innymi niezbyt szczęśliwe posługiwanie się skrótem „dz. cyt.” zamiast podania początku tytułu cytowanej pracy. Doprowadziło to do ewidentnych pomyłek, np. na s. 149, przyp. 42 i na s. 150, przyp. 47, Autorka podaje: *R. Lolo, dz. cyt., s. 193-194, 201-202*, i zapewne cytowane strony odnoszą się do rozdziału najnowszej monografii miasta Raciąża, gdy w dysertacji ostatnim dziełem cytowanym tego autora, czyli owym „dz. cyt.” (s. 141) był artykuł o pożarze Pułtusk z 1613 r. Również umieszczenie w bibliografii jedynie tytułów prac zbiorowych oraz wydawnictwa ciągłych (np. *Raciąż i ziemia raciańska od epoki kamienia do 1956 roku*, pod red. Pawła Figurskiego, Warszawa 2025, czy poszczególnych tomów „Pułtusk. Studia i materiały”), bez oddzielnego wymienienia artykułów i prac oraz ich autorów, spowodowało, że w bibliografii zabrakło między innymi kilku tekstów Radosława Lolo, Pawła Figurskiego, Emila Kalinowskiego, Krzysztofa Wiśniewskiego, które pojawiły się w przypisach. Niewątpliwie to jeden z błędów formalnych,

których Autorka się nie ustrzegła. Obniża to wprawdzie ogólną ocenę pracy, ale nie wpływa na opanowanie przez nią podstawowych umiejętności warsztatu historyka, zwłaszcza dotyczącej krytycznej analizy źródeł historycznych, oraz samodzielności przy pisaniu pracy, która zapewne wejdzie do obiegu naukowego w badaniach nad nowożytnymi dziejami Mazowsza i diecezji płockiej.

Podsumowując, stwierdzam, że oceniana praca mgr Marii Ewy Paluch, mimo pewnych uchybień i błędów, spełnia formalne, merytoryczne i metodologiczne wymogi stawiane dysertacjom doktorskim, określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce” i dlatego wnioskuję, aby mgr Maria Ewa Paluch została dopuszczona do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

